

tvaranja datuma obeleženih makedonskom ili akcijskom erom navedu obe godine koje joj odgovaraju (ukoliko nije poznat mesec koji omogućuje preciznije datovanje). Tako bi se izbegla prividna netačnost kod br. 196, gde se prema makedonskoj eri dobija godina 208 (trebalo je staviti 208/9), a po konzulima 209. godina.

Na kraju, dve-tri sitne omaške:

Na str. 107, u vezi s kat. br. 193, statue (ἀγάλματα) koje se spominju na bazi s posvetom Eskulapu, Higijeji i Telesforu iz Stoba, su statue božanstava a ne darodavaca („Stifter“).

Na str. 123, zakon o ukidanju gladijatorskih igara koji je doneo Konstantin Veliki nije dugo poštovan. Gladijatorske igre se održavaju do početka V veka. Zakon se nije odnosio na borbe s divljim zverima, čija popularnost ne opada i posle toga.

Na str. 151, ime *Isochrysos* sa spiska efeba iz Stubere nema nikakve veze sa Izidom.

Na str. 162, Paul Celidije Fronton sa heraklejskog natpisa, kat. br. 19, nije bio „delphischer Gesandte“, već heraklejski poslanik koji je otišao u Delfe da pita proročište.

Da zaključim: knjiga Siegrid Düll, kao potpuni i sistematični pregled svih božanskih kultova u našem delu Makedonije, je delo koje će biti od najveće koristi svima onima koji se bave problemima antičkih kultova. To je delo koje podstiče na razmišljanja i nova istraživanja, delo na koje će se moći osloniti u svom budućem radu i arheolozi i istoričari, ne samo Makedonije već i susednih oblasti.

Fanula Papazoglu, Beograd.

ВИКТОР ЯРХО, *Драматургия Эсхила и некоторые проблемы древнегреческой трагедии*, Москва, Художественная литература, 1978. стр. 301.

Jarhova monografija o Ajshilu predstavlja pomembno novo etapo v celoviti interpretaciji Ajshilovega dramskega opusa. Če bi bila knjiga objavljena v nemščini ali v angleščini, bi se gotovo zapisala v anale klasične filologije s tako globokimi črkami kot *G. Murrayev Aeschylus — the Creator of Tragedy* (1940) ali *K. Reinhardtov Aischylos als Regisseur und Theologe* (1949).

Avtorja zanimajo predvsem vprašanja, kako Ajshil oblikuje lik tragičnega junaka in na čem temelji tragični konflikt v njegovih dramah. Kako je z vprašanjem tragične krivde, kako z mitično vsebino in s tako imenovanim bogoslužnim značajem atiške tragedije? Delo se sooča s številnimi zastarelimi, apriornimi in zgrešenimi pogledi, ko jih skuša izkoreniniti in namesto njih osvetliti razvojno pot Ajshilove tragedije v novi luči; ob tem pa se ne ustavlja samo ob Ajshilu, temveč išče odgovor na zastavljena vprašanja tudi v nadaljnjem razvoju atiške tragedije.

Potem ko v uvodnih poglavjih v zgoščenih potezah oriše idejne razlike med svetom Homerjevih epov in svetom tragedije ter razvoj teoloških, svetovnonazorskih in etičnih pojmovanj od Hezioda do jonskih filozofov, se nekoliko dlje pomudi ob ideologiji atenske polis. Ob pritegnitvi Tukidida in drugih zgodovinskih virov ponazarja proces sekularizacije atenskega življenja v 5. stoletju in se naposled povzpne do kategorične trditve: „Atenska tragedija ni bila bogoslužje in ne izraz strahu božjega“ (str. 53). Polemična ost te trditve je naperjena zoper naziranja, ki so globoko zakoreninjena v filoloških razpravah, kjer vedno znova srečujemo opozorila, da pri atiški tragediji ne smemo pozabljati njenega bogoslužnega izvora in okvira. Ta naziranja so našla svoj pregnantni izraz v znameniti Wilamowitzovi definiciji atiške tragedije: „Atiška tragedija je v sebi zaključen kos junaške pripovedi, ki je poetično obdelan v vzvišenem stilu in primeren za predstavitev v izvedbi zbora atiških meščanov in dveh ali treh igralcev in ki je namenjen za uprizoritev kot del javne službe božje v Dionizovem gledališču.“ V nasprotju s temi tradicionalnimi pogledi, ki sicer niso nikjer *expressis verbis* citirani, a njih polemično odzivnost vse-skozi čutimo v ozadju, vidi avtor v mitološki motiviki atiške tragedije le nekakšno preobleko, skozi katero antični pesnik razkriva aktualno socialno-nravstveno vse-

bino (prim. str. 56). To je sicer deloma res, saj velja podobno mutatis mutandis celo za takšna izrazito religiozna besedila kot je Biblija, kjer prav tako skozi podobe svetospisemskih zgodb lahko slutimo in izluščimo nравstveno-socialne napetosti in konfliktnе situacije tedanjega čas. Jasno je, da nobeno, še tako eterično in metafizično obarvano delo ne more nastati v izvendružbeni praznini. Vendar se ob tem vsiljuje vprašanje, ali ne postane s tem, če odmisliimo religiozno motiviranost in religiozno ozadje takšnega besedila kot je Ajshilova tragedija, pesnikovo besedilo preveč osiromašeno in oropano neke njegove bistvene dimenzije. Skratka, ali ob tem ne grozi nevarnost, da se razpravljanje izgubi v nekih sicer zanimivih, a obrobnih vprašanjih, ne da bi prodrlo v globlje jedro osrednjega problema.

Ob nadaljnih izvajanjih, pri konkretnem razčlenjevanju posameznih tragedij, lahko ugotovimo, da se avtor sam ne drži togo opisanih načelnih izhodišč, ampak ima posluh tudi za globoko vtkanost religiozних idej in čustvovanj v pesniško besedilo, kar pride posebno lepo do izraza ob podrobnih in prodornih interpretacijah Hiketid, Oresteje in Vklenjenega Prometeja. Očiten razkorak med načelnimi izhodišči in praktično aplikacijo le-teh v mikrofiloloških analizah je razpravi samo v prid in ji dviga vrednost in ceno.

Ob dramah tako imenovanega zgodnjega obdobja avtor zlasti nazorno in prepričljivo prikazuje pesnikov razvoj v oblikovanju tragičnega heroja, ki najde svoj izraz v izoblikovani individualnosti Pelazga in Eteokla. Manj nas zadovoljuje interpretacija Peržanov, kjer bi se avtor moral vprašati, kakšno je osrednje sporočilo te drame, se pravi, kaj je s tem navidez panegiričnim besedilom pesnik skušal sporočiti svojim rojakom. Avtorju očitno ni znana razprava Franca Sartorija, *Echi politici nei 'Persiani di Eschilo'* (Atti dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Cl. Sc. mor., Lett., Arti, 128, 1969—70, 771—797), katere izsledki se lepo vračajo prav v takšno podobo političnega razvoja in splošnega značaja Ajshilove tragedije. kakršno začrtuje Jarho: ob tuji tragični katastrofi skuša pesnik svoje lastne rojake posvariti pred imperialistično-ekspanzionističnimi težnjami.

Za avtorjevo delovno metodo je značilno, da tudi v zadnjem Orestovem monologu v Choephoroi vidi predvsem aluzijo na aktualna zunanje-politična dogajanja: neposredno priporočilo za poglobitev koalicije med Argosom in Atenami. Tudi celotno trilogijo Orestejo interpretira z vidika aktualnega političnega trenutka in vidi v njej predvsem zmago državljanske zavesti nad arhaično moralo.

Vendar pa, kot rečeno, kljub drugačnim načelnim izhodiščem avtor ne izloča povsem globljih vidikov metafizike, teologije in teodiceje iz območja svojih razglabljanj. In tako mu obe zadnji in največji Ajshilovi mojstrovini, Oresteja in Vklenjeni Prometej (le-tega šteje za sestavni del dilogije), potrjujeta spoznanje, da v pesnikovem svetu ne vlada individualna volja božanstva, temveč objektivna zakonitost pravičnosti; bogovi pa so nosilci in čuvarji te zakonitosti.

Med najbolj bleščeča poglavja v knjigi lahko štejemo interpretacijo Vklenjenega Prometeja, čigar kompozicija je formalno izredno vzorno razčlenjena: na začetku drame — Prometejeva kazen (prikovanje na Kavkazu), na koncu drame — ponovni, stopnjevani motiv kazni (potres na Kavkazu). V prvem delu drame — srečanje med Prometejem in Okeanidami, ki odpira pogled v preteklost, v drugem delu — srečanje med Prometejem in Io, ki odpira pogled v prihodnost. Obe srečanja služita potemtakem širjenju ozkega okvira odsrkega časa in opravljata s tega vidika podobno funkcijo kot nastop Darejevega duha v Peržanih ali Kasandrin nastop v Agamemnonu. Konkretni odrski čas pa je presežen tudi s prvino Prometejeve nesmrtnosti, ki daje Prometejevemu trpljenju dimenzijo dolgotrajnosti, silovitosti in globine, kakršne običajni tragični junak ni zmožen; zato ni nobena antična tragedija pred Prometejem v tolikšni meri nasičena s trpljenjem (str. 152).

Kot rečeno, se avtor ne ustavlja le ob Ajshilu, temveč priteguje v krog svojega razpravljanja tudi Sofokla in Evripida, pri čemer skuša najti predvsem odgovor na vprašanja, ali ohranja tudi njun pogled na svet isto podobo vse prešinjajoče razumnosti in uravnovešenosti, kakršno je v njem videl Ajshil. Ali se je Ajshilova predstava „normativnega heroja“ pri Sofoklu in Evripidu kaj spremenila? Kdaj in kako se pojavi pojem „tragiške krivde“? Sofoklov in Evripidov dramski opus sicer nista obravnavana v podobni celovitosti kot Ajshilove tragedije, temveč se

obravnava omejuje samo na nekaj najbolj izrazitih umetnin, kot so Sofoklova Antigona, Kralj Ojdipus, Ojdipus v Kolonu, Evripidov Hipolit, Herakles, Andromaha, Elektra, Orest.

Posebno pozornost zasluži poglavje o Antigoni, ki ga lahko štejejo za eno najbolj prodornih interpretacij te umetnine. Izhodišče mu je polemika z znano Heglovo tezo o „dvojnem pravu“ v Antigoni: Po Jarhovich besedah „v Antigoni ni konflikta med državnim in božjim zakonom, kajti za Sofokla je pristni državni zakon temeljil na božjem zakonu. V Antigoni ni konflikta med državo in družino, kajti za Sofokla je med obveznosti države sodila tudi zaščita naravnih pravic družine. Nobena grška polis ni branila svojim državljanom, da pokopljejo svoje sorodnike. Konflikt v Antigoni torej obstoji med naravnim, božanskim, na njem temelječim državnim zakonom na eni strani, in med zasebnikom, ki si drzne predstavljati državo v nasprotju z naravnim in božanskim zakonom, na drugi strani. . .“ (str. 173–174). In naj ob tem še posebej opozorimo, s kakšno tenkočutnostjo so pojasnjene Antigonine pretresljive predsmtne tožbe, ki so v navideznem nasprotju z njeno prvotno čvrsto odločenostjo, da bo za bratov pogreb tvegala tudi smrt; te tožbe njenemu liku „odvzemajo vsak pridih žrtvene asketičnosti“, predstavljajo nam Antigono „kot polnokravnega, živega človeka, ki mu niti v mislih niti v čustvih ni tuje nič, kar je človeškega“ (str. 176).

Iz opomb pod čro je razvidno, da so bila nekatera poglavja v obliki samostojnih člankov ali razprav objavljena že pred desetimi ali petnajstimi leti. Potemtakem je tudi monografija kot celota zorela deset ali petnajst let. In to zorenje, ki je dozorelo v zrelost, čutimo ob vsaki njeni strani. Naj poudarimo samo, kako avtor spretno združuje različne metodološke prijeme: analizo leksike; tekstno kritiko; imanentno interpretacijo; biografsko in historiografsko metodo. Večkrat preseneča tudi z izsledki statistične metode. Tako npr. ugotavlja, da so le 3% ohranjenih tragiških besedil v zvezi z Dionizovim kultom; da se v Hiketidah kar 55 krat citira Zevsovo ime, torej večkrat, kot v vseh drugih tragedijah; da v Choephoroi pripada Orestu kar 1/3, v Evmenidah pa manj kot 1/10 celotnega besedila; da pride v Orestiji en izraz za trpljenje (*ἄλγος, πῆμα, πάσχω*) na vsakih 72, v Prometeju pa kar na vsakih 26 verzov; da govori Antigona približno 200 verzov v tragediji, Kreon pa skoraj še enkrat toliko verzov itd. Čeprav gre pri tem za suhe številčne podatke, so vendar ta opažanja izredno zanimiva, predvsem pa matematično eksaktna in neizpodbitna. Zanimiva pa so zato, ker avtor z njimi ne pretirava, ker se ne izgublja v golih številkah (manjja, ki večkrat prevzame statistikologe), ampak le od časa do časa seže po njih kot dodatni argumentaciji.

Skratka, Jarhova *Dramaturgija Eshila* pomeni tako v vsebinskem kot v metodološkem pogledu izredno dragocen prispevek, ki ga bo vsak prihodnji raziskovalec Ajshila in atiške tragedije le težko brez škode pogrešal.

K. Gantar, Ljubljana

CONCETTO MARCHESI, *Scritti minori di filologia e di letteratura*. Opuscoli accademici editi a cura della Facoltà di Lettere e Filosofia dell' Università di Padova 13. Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1978. 3 knjige, 1382 strani.

Spomladi 1979 se je padovanska univerza spominjala stoletnice rojstva dveh svojih nekdanjih profesorjev klasične filologije, ki sta slavo te starodavne univerze tudi v 20. stoletku povzdignila v najvišji vrh: grecista Manara Valgimiglija in latinista Concetta Marchesija. Medtem ko je Valgimigli v svojih bleščečih prevodih in znamenitih študijah o Aristotelovi Poetiki, o Saffini liriki, o grških tragedijah itd. izhajal iz estetike Benedetta Croceja, ki jo je izostril do neslutnih tančin, pa se je njegov kolega Marchesi uveljavil kot eden vodilnih italijanskih klasičnih filologov, ki je izhajal iz marksističnih stališč; in lahko rečemo, da je bil v teh okvirih tudi eden prvih, ki je rušil toge dogmatske okvire stalinizma in ždanovščine. Gre za izredno zanimivo in kompleksno, odprto in široko osebnost, ki je uživala splošno spoštovanje v strokovnih in političnih krogih, za človeka, ki je bil rektor padovanske